

21-мавзу. Таълимда бошқарув фаолиятига психологик тайёрлаш

1. Талабалик даври психологияси.
2. Ўспиринлик даврида шахс ижтимоийлашуви.
3. Талабанинг эҳтиёж ва мотивлари.

Ўспиринлик даврида шахс ижтимоийлашуви

Шахс, унинг дунёни билиш, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни билиш, тушуниши ва ўзаро муносабатлар жараёнида ўзидаги такрорланмас индивидуаллиликни намоён қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс - жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга имкон беради. Яъни, у туғилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун руҳий потенциали ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти тарихига эътибор берадиган бўлсак, ҳали гапирмай туриб, одам боласи ўзига ўхшаш мавжудотлар давралига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки *ижтимоийлашув* - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутди. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10-15-та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота - оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий ҳулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам ҳалқимизда «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи - ижтимоийлаштирувчи рол

ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан киз кидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит кизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда сахар туриб кўча - эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиригилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охириги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кузланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим - боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс холда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит

ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий ҳуққини фақат ижобий томонга йуналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити - бу *меҳнат жамоаларидир*. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характериға таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишға киришдаги асосий мотивлардан бири - ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоаға муносабати бўлиб, кўпинча ойлик - маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятға асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечади. Чунки катта одам нафақат ташқи таъсирларни ўзлаштиради, балки ўзидаги иқтидор, малакалар билан бошқаларға ҳам тарбиявий таъсир, шахсий ўрнатқ кўрсатиш имкониятға эға бўлади. Шу нуқтаи назардан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота - боболармиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларға (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва х-зо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ ҳалқларида жуда эъзозланади. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила - тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат

ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

1. Шахс дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар. Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли.

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, хулқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътиқод ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод- шахсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқа сўз билан айтганда, эътиқод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни- бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиш демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий-илмий нуқтаи-назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у тақдирга шахснинг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашининг шаклланиш жараёнини тадқиқот қилади, ижтимоий-тараққиёт ҳодисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий тамойиллар, дидлар юз беришини, табиат ҳодисаларига ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тариқа юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули - бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятга манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан тургун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг йўналганлиги деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини қуйидагилар ташкил этади:

Масъулият. Бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуқлигини белгиловчи муҳим кўрсаткичлардан саналади. Охирги йилларда психологияда *назорат локуси назарияси (теория локуса контроля)* кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота - она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter)нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм ҳолатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўз-ўзини ҳурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиш яшашга сира ҳалакит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар. Ижтимоийлашувнинг масъулият ҳиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мулжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон - маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг анланганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам рол ўйнайди. Идеаллар - шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит бўлиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасидай машхур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишлар ва дунёқараш. Қизиқишлар ҳам анланган мотивлардан бўлиб, улар шахсни атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки *эътиқод* шахснинг шундай онгли йўналишики, унга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Ҳалқ доимо эътиқодли инсонларни ҳурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин - Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, ахлоқий нормаларга, оилага, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиздаги дунёқарашни шакллантиради. *Дунёқараш* - тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига - касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутди. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир.

Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли

Дунёқараш - шахснинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавиятини, ижтимоийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотивлардандир. Шунинг учун ҳам унинг шаклланиши ва ўзгариши масаласи муҳим масалалардан бўлиб, ҳамма вақт ва даврларда ҳам ўта долзарб бўлиб келган. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, жамиятда туб ислохотлар бошланди. Ана шу ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири - маънавий-маърифий ислохотлар бўлиб, унинг асосий мақсади жамият аъзолари дунёқарашини истиқлол руҳида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Давлатимизнинг ёшлар борасидаги сиёсатининг асосини ҳам уларда янгича хурфидарлик билан янгича дунёқарашни шакллантиришдир. Бу ўринда психология ўзгаришлар шароитида эътиқод, дунёқараш ва идеаллар ўзгаришига сабаб бўлувчи омиллар хусусида қуйидагилар ажаратади:

1. Маънавият ва маърифат. Аввало маърифат хусусида. Бу - одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тўғрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуи бўлиб, унинг мазмуни бевосита шахс дунёқарашининг мазмун-моҳиятини белгилайди. Демак, ёшларга қаратилган ва улар ўқиб, ўрганиши учун йўналтирилган барча турдаги маълумотлар (китоблар, оммавий - ахборот воситалари орқали, мулоқот жараёнида), улар

асосида шаклланадиган янгича тасаввурлар янгича дунёқараш учун заминдир. Мустақиллик йилларида эски, ўзини тарих олдида оқламаган мафкурадан воз кечилди, янги мустақиллик ғояси, унинг асосий тамойиллари, ёшларни маърифатли қилиш борасидаги вазифалар давлатимиз раҳбари И.А. Каримов асарларида мухтасар, аниқ баён этилган. Улар асосида мамлакатимизда янги «Таълим тўғрисидаги Қонун» ва «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» қабул қилинди. Улар ёшларнинг энг илғор илм - фан ютуқларидан боҳабар қилиш, буюк алломалар меросини чуқур ва теран ўрганиш, замонавий технологиялар асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш, ёшларни маърифатли қилишнинг барча шарт-шароитларини яратишни назарда тутди. Бу сайёҳи-ҳаракатлар маънавият борасидаги ислохотлар, ўзбек маданияти, санъати, адабиётини ривожлантириш ишлари, тарихимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган оламшумул ишлар табиий, ёшларимизда янгича дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

2. Оила. Юртимизда оила ҳамisha давлат ҳимоясида ва олий қадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийлашувнинг асосий ва муҳим ўчоғи бўлгани учун ҳам унинг шу муҳитда тарбияланаётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашидagi роли сезиларлидир. Республикамизда «Оила» йили деб эълон қилиниши, «Оила» илмий-амалий Маркази ўз фаолиятини бошлаши жамиятда, ёшлар тарбияси борасида оиланинг роли ва масъулиятини оширишга қаратилган муҳим тадбир бўлди ва уларда юртга, Ватанга, яқинларга садоқат, муҳаббат ҳисларини тарбиялаш орқали дунёқарашлари мазмунига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

3. Мафкура. Ҳар бир даврнинг ўз мафкураси бўлади ва у шахс ижтимоийлашуви жараёнида унинг онгига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Коммунистик мафкурадан батамом воз кечган жамиятимизда янги мустақиллик мафкураси шаклланмоқда. Зеро, мафкура жамият аъзоларининг табиат, жамият ва ижтимоий жараёнлар хусусидаги ғоялари, билимлари мажмуи бўлиб, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўз эътиқодига мос мафкурани танлайди. Мустақилликдан руҳланган, унинг моддий ва

маънавий неъматларидан бахраманд бўлаётган Ўзбекистонликлар ўтган қисқа вақт мобайнида унинг қадриятлари, ҳар бир шахсга яратилаётган чексиз имкониятлари, илм ва билим борасидаги шарт-шароитларни англаб, ўзлари онгли равишда ана шу тузумга садоқат ва уни севиш, ардоқлаш ва химоя қилишга тайёрлик фалсафасини шакллантирмоқдалар. Янги мафкура мустақиллик ва миллий қадриятлар ғояси таъсирида шаклланмоқда ва бу табиий, биринчи навбатда ёшлар дунёқарашини ўзгартирувчи муҳим шартдир.

4. Ижтимоий установакалар. Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм - бу ижтимоий установакалардир. Бу - шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар урнатишга рухий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Рус олими В.А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установакаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установакалар (set) - оддий, элементар эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установакалар (attitud) - ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланадиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установакалар - улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) Қадриятлар тизими - улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда кадр-қиммат топган нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий устновкаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли - бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни **қайтаришдир**. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўзсиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўпчиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий устновкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

О'quv motivlari - bu o'quvchilarni o'quv faoliyatining turli tomonlariga yo'naltirishdir. Masalan, o'quvchining o'zi o'rganayotgan ob'ekt bilan bajaradigan ishiga qaratilgan bo'lsa, ularni bilish motivlari deb atash mumkin. Agar o'quv faoliyati o'quv jarayonida turli kishilar bilan to'g'ri muloqot qilishga yo'naltirilgan bo'lsa, ijtimoiy motivlar namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, ba'zan o'quvchilarda bilish jarayoni, qolganlarida esa boshqalar bilan muloqot o'qish faoliyatini motivlashtirib turadi.

A.K.Markova motivlarni 2 ta katta guruhlarga ajratgan.

1. *O'quv faoliyatining mazmuni va uni bajarish bilan bog'liq bilish motivlari.*
2. *O'quvchining boshqa kishilar bilan o'zaro ijtimoiy (sosial) motivlari.*

Bu motiv turlari psixologik adabiyotlarda keng o'rganilgan.

Psixologlar tomonidan o'quv motivatsiyasining salbiy va ijobiy tomonlari mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Salbiy motivlar o'quvchi tomonidan agar u o'qimasa, ko'ngilsizlik, noqulayliklar va noaniqliklarni vujudga kelishi bilan bog'liq holda anglangan undovchilardir.

Ijobiy motivlar o'qish bilan bog'liq ijtimoiy ahamiyatga ega burchni bajarish, muvaffaqiyat qozonish, bilim egallashning yangi usullarini o'zlashtirib olish, atrofdagilar bilan yaxshi munosabat o'rnatishda o'z aksini topadi. Motivlarning yana bir xususiyati uning vujudga kelishi tezligi va kuchida o'z aksini topadi. Bu xususiyat o'quvchi qancha vaqt mobaynida ushbu motiv tomonidan undalgan o'quv faoliyati bilan shug'ullana olishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining diqqat markazida o'quv motivlarining namoyon bo'lish shakllari turishi kerak. Bu asosda o'qituvchi o'quvchi faoliyatining motivlari haqida dastlabki tasavvurga ega bo'ladi. Shundan so'ng motivlarning ichki xususiyatlari salbiy modallikka ega bo'lgan ko'ngilsizlikdan qochish kabi beqaror motivlarga e'tibor berishimiz lozim.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, bilimlarni egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart. Bilish motivlari shaxsning (sub'ektning) gnesologik maqsad qo'yish sari, ya'ni belgilangan maqsadni qaror toptirishga, bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltiriladi. Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi.

Tashqi motivlar jazolash, taqdirlash, xavf-xatar va talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o'ta muhimroq boshqa hukmron (etakchi) maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat va kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish ijtimoiy, yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish; muvaffaqiyatga erishuv muddaosi mavjudligi va hokazo). Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta'sirida ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallashda qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning asosiy maqsadi o'qish emas, balki ko'proq o'yin faoliyatiga moyillikdir. Mazkur vaziyatda o'qituvchining o'qishga ularni jalb qilish

niyati o'quvchilarning o'yin maqsadining ushalishiga halaqit berishi mumkin, lekin bunga izoq, talab dalillar yetishmaydi.

Motivlarning navbatdagi toifasiga, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o'quvchi shaxsida o'qishga nisbatan individual maqsadni ruyobga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida paydo bo'ladi. Chunonchi bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi. Albatta, bunday toifaga taalluqli motivlar paydo bo'lishiga qaramay, ba'zan qiyinchiliklar vujudga kelishi ehtimol, chunki bilimlarni o'zlashtirish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Bunday xossalarga ega bo'lgan irodaviy zo'r berishlar tashqi halaqit beruvchi qo'zg'atuvchilar (qo'zg'ovchilar) kuchi va imkoniyatini kamaytirishga qaratilgan bo'ladi. Pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan ushbu jarayonga yondashilganda, muloqotli vaziyatgina optimal (oqilona) deyiladi.

Hozirgi davrda o'qish motivatsiyasini diagnostika qilishning boshqa yo'llari tavsiya qilinayapti: laboratoriya eksperimentlarini pedagogik tajribalar bilan (tabiiy diagnostika uslublarini qo'llash), shuningdek real o'quv jarayoni sharoitida o'quvchining ijtimoiy xulqini uzoq muddat o'rganish bilan to'ldirish mumkin (A.K.Markova), bu o'qish motivatsiyasini diagnostika qilish natijalarini tekshirish sifatida xizmat qilishi mumkin deb ta'kidlaydi.

O'qish motivatsiyasini diagnostika qilish uni o'tkazish uchun uslub tanlash tamoyillarini aniqlashtirishni talab qiladi. Ta'lim motivatsiyasini diagnostika qilishga bo'lgan zamonaviy yondashuvlardan kelib chiqqan holda, eng kamida, quyidagilarni ajratish mumkinligi N.E.Efimova tomonidan tavsiya qilingan, biz ularni quyida keltiramiz.

- 1. Diagnostika o'tkazish uchun asos bo'ladigan ta'lim motivatsiyasi ko'rsatkichlarini belgilash.*
- 2. Uch toifadagi diagnostika uslublarini tanlash, bevosita loyihaviy va bilvosita-ta'lim motivatsiyasi ko'rsatkichlarini diagnostika qilishga yo'naltirilgan uslublar.*
- 3. Har bir uslubning ajratilgan ko'rsatkichlarga bo'lgan diagnostikaviy imkoniyatlarini aniqlash.*
- 4. Mazkur metodika natijalarini namoyon qilish chog'ida hisobga olinadigan nazariyani uslubning metodologik asosini hisobga olish.*

5. *Metodika matnlarining o'quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi.*
6. *O'quvchilar shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish.*
7. *Diagnostikani o'tkazish*

Педагогик профессиограмма

Ҳар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Жумладан, ўқув масканининг ўқитувчи-мураббийси профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада муҳим ҳислатларидан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги ҳислатлари кўрсатиб бериши лозим.

1) Ўқитувчининг шахсий ҳислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик;
- одамийлик, дилкашлиқ;
- уддабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2) Касбига хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;
- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;
- этнопсихологик билимларни эгаллаш;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;

- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;

- ўқув маскани ёшида болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;

- ўз фанини ўқитиш методикасини билиши;

- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиши;

- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3) Ўз касбига хос ҳислатлари:

- миллий қайта кўриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;

- замонавий ўқув масканида олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;

- ўқитувчининг кузатувчанлиги;

- ўз диққат-эътиборини таксимлай олиши;

- педагогик фантазия (ҳаёл)нинг ривожланиши;

- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;

- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;

- педагогик такт;

- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4) Шахсий – педагогик уддабуронлиги:

- дарс машғулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;

- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;

- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истикболли равишда режалаштира олиши;

- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиши;

- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиши;

- ўқув мақсадларини режалаштира олиши;

- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира олиши.

5) Ташқилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;

- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;

- болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;

- амалий масалаларни ҳал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллаш олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;

- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;

- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларни тартибга солишни билиши;

- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;

- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;

- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;

- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;

- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушунтиришни билиши.

8) Ижодий ҳислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- ўзини ўқувчи ўрнига қуйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;
- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қуйидагилар келтирилади;

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характерининг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти.

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўғри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда